

Teatritarga töölaualt.

Saateks ühele kirjavahetusele

Tiina Saluvere*

S eekordne kultuuriloolise arhiivi allikapublikatsioon heidab põgusa pilgu ühte väga värskesse ja alles täienevasse personaalkogusse EKLA-s – selleks on teatriteadlase Lea Tormise isikuarhiiv. Tormis on oma käsikirju, kirjavahetusi jm. kultuurilooliselt olulist materjali üle andnud alates 2012. aastast ja teeb seda jätkuvalt. Korrektse ja põhjaliku inimesena on ta kõik üleantava ise eelnevalt läbi vaadanud, sorteerinud ning varustanud arhivaari ja uurija jaoks oluliste kommentaaridega. Kuna materjali üleandmine jätkub, pole kogu lõplikult korraldama asutud. Nii kannab siin avaldatud kirjavahetus registrinumbrist (reg. 2014/27 – see on number, millega materjalid esmaselt arvele võetakse); täpsem viide, kus on kirjas nii fondi- kui ka säilikonumbrid, tuleb siis, kui kõik on arhivaaride poolt läbi töötatud ja kartoteeki-andmebaasi kantud ning ühtlasi ka uurijatele kasutatavaks tehtud.

Tormise isikuarhiiv EKLA-s sisaldab palju põnevat ja eesti teatriloo jaoks hindamatu väärtusega materjali. Siinne põgus ülevaade annab üksnes riivamisi aimu seal sisalduvast. Seal leidub hulgaliselt kirju persoonidelt, kes on eesti (ja mitte ainult eesti) teatris olnud väga olulised ja kelle poole uurijad tulevikus kindlasti korduvalt pöörduvad: Ella Ilbak, Reet Neimar, Jaak Rähesoo, Natalja Krömova, Ida Urbel, Ülo Vilimaa, Viktorina Kriger, Terttu Savola jne. – ühesõnaga nii teatripraktikuid kui -teoreetikuid, sekka ka poliitikuid jm. avaliku elu tegelasi. Ka sugulaste kirjavahetus on selle fondi puhul rohkem kui isikulooline materjal – nii on näiteks Lea Tormise venna Paul-Eerik Rummo kirjad sageli just teatriteemalised. Põnevaid kirjavahetusi on ka üldsuse jaoks vähem tuntud isikutega, näiteks kooliaegsete sõbrannadega, kes elukeerises on sattunud erinevatele radadele, ka Eestist kaugele.

Lea Tormise materjalide hulgas leidub üsna märkimisväärselt ka helikassette, kus salvestused intervjuudest, konverentsidest, koguni lavastustest. Ilmselt on oma roll siin heliloojast abikaasal Veljo Tormisel, et peres keskmisest rohkem ka sellist salvestusviisi on pruugitud, mis on mõistagi väga tänuväärne. Aga arhiivis leidub ka suurel hulgal üleskirjutusi proovidest, vestlustest näitlejate-lavastajatega, mis on teatriloo seisukohalt olulise väärtusega. Palju on arhiivis teatrilooliste uurimuste käsikirju ja nende mahukat eeltööd kajastavaid materjale. Eeskätt Tormise enda kirjutatud ja koostatud raamatud („Teatrimälu“ jt.), aga ka paljud sellised käsikirjad, nende hulgas väga mahukad ja olulised teosed (Jaak Rähesoo „Eesti teater“¹, raamat GITIS-e eesti stuudiost,²), kus ta on olnud „üksnes“ nõuandjaks, retsensendiks, konsultandiks.

Tormis ise on öelnud, et „...teatri ajalugu on vist enam kui ühegi muu kunsti ajalugu seotud eluga üldse ja üldise ajalooga. Nii nagu teater on rohkem kui teised kunstid seotud ühiskonnaga ja peegeldab seda ühiskonda isegi siis, kui seda teadlikult ei taotle.“³ Selle tõdemuse toel on Lea Tormis olnud ja on jätkuvalt kursis ajaloolaste uuemate töödega ja suunanud nendega tutvuma ka neid, kellele ta juhendaja-konsultandi-retsensendina on nõu andnud, nagu nähtub ka siinsest kirjavahetusest.

Mõistagi leidub arhiivis ka Tormise kui õppejõu tegevusega seotud materjale: igapäevane õppetöö, üliõpilastööde juhendamised, oponeerimised, retsenseerimised, hinnangud ainekavadele jne. Teatritargana on teda kutsutud mitmesugustesse žüriidesse, komisjonidesse jne., kus oli vaja otsustada, kes väärib sel hetkel tunnustust – ka sellest rollist leidub arhiivis jäädvustusi.

Lea Tormise (sünd. Rummo) tee teatri juurde algas juba lapsepõlvkodust, kuna tema isa Paul

* Tiina Saluvere (1960), doktorant ja toimetaja. Eesti Kirjandusmuuseum, Vanemuise 42, 51003 Tartu, tiina@kirmus.ee

¹ J. Rähesoo. Eesti teater. Ülevaate-teos. I Eesti Teatrilii, Tallinn, 2011.

² GITIS: Eesti stuudio Moskvas 1948–1953. Koostajad I. Lepik ja A. Tuuling. Eesti Teatrilii, Tallinn, 2011.

³ L. Tormis, Teatrimälu. Ilmamaa, Tartu, 2006, lk. 38.

Paul Rummo, tema tütreid
Lea (Tormis) ja Mall
(Johanson) ning abikaasa
Tiio Rummo 1939. aastal.
Poeg Paul-Eerik sünnib kolm
aastat hiljem.
EKM EKLA, fk. A-110: 138

Rummo oli kirjanikuna teatriga vägagi seotud, kirjutades nii laste- ja noorsoonäidendeid kui ka operilibretosid. Lisaks oli ta ametis ka Estonia teatri direktorina ja ajakirja Teater ja Muusika⁴ toimetajana. Rummode puhul tuleb tahtmatult keelele sõna „kultuuridünastia“, kuid asjaosaline ise on seda mõistet leebel moel tõrjunud: „Kunstiga seotud lähi- või kaugemaid sugulasi on mul päris mitu. Aga mida sellest rääkida ja kas see on „dünastia“?“⁵ Olgu siis, mitte dünastia, vaid lihtsalt üks suguvõsa, mis on andnud eesti kultuuriloole silmapaistva hulga väga olulisi isikuid.

Abikaasa Veljo Tormise rolli ei saa Lea Tormisest rääkides ka kuidagi kõrvale jätta. Mõlemad suveräänsed loojaisiksused täiendasid teineteist. Nii on Lea Tormis ka ise meenutanud, et on abikaasa heaks teinud vajalikke loominguilisi „abitöid“, mis on teda ennastki rikastanud, olgu siis libretode kirjutamine, tekstide otsimised, nõuanded kirjandusküsimustes jms. Ja usutavasti ei oleks ka Veljo Tormisest saanud sellist rahvuslikku suurkuju, nagu teda mäletame, kui tal ei oleks olnud kõrval nii tarka ja toetavat abikaasat.

Lea esmane isiklik seos teatrikunstiga oli tantsuteatri kaudu. Juba lapsena tantsuhuviline, viisid vanemad ta 1939/40 talvel Gerd Negro⁶ tantsustuudio lasterühma. Sõjaaeg tekitas küll sundpausi, kuid õpingud jätkusid 1944. aastal Estonia balletistuudios, millest hiljem sai koreograafiakool.

Kalju Lepiku austamisõhtu
Eesti Draamateatris tema
70. sünnipäeva puhul
15. okt. 1990. Juubilari
tervitavad Rummod-
Tormised: Paul-Eerik
Rummo abikaasa Viiu Härm
tütardega ning Lea ja Veljo
Tormis. Foto: Arno Saar.
EKM EKLA, fk. B-89: 987

⁴ Ajakiri Teater ja Muusika ilmus 1941. aasta jaanuarist juunini, asendamaks 1940. aasta lõpus suletud ajakirja Teater. Rummo oli selle vastutav toimetaja.

⁵ L. Tormis, Teatrimälu, lk. 30.

⁶ Gerd Negro (1891–1974) – tantsija, tantsulavastaja ja pedagoog, kes oli õppinud lavatantsu mitmel pool välismaal ja avas 1924. aastal Eestisse naasnuna oma stuudio, kus õppisid ka nt. Helmi Tohvelmann ja Ida Urbel.

Kahjuks soosis nõukogulik tantsuõpetus üksnes klassikalist balletti, muud Eesti Vabariigis viljeldud lavatantsu stiilid jäid unarusse. „Neggo juures olid musikaalsus ja omapära tähtsamad, klassikalise balleti puhul oli asi rangem,“ meenutab ta ise.⁷ Hilisemas tantsuteatri uurimises tuli isiklik kogemus kindlasti kasuks. „Ma ei arva, et teatrist kirjutaval inimesel tingimata peaks tegelik teatrikogemus olema, aga seda omal nahal tunda liiga ka ei tee,“⁸ ütleb Tormis tagasihoidlikult.

Tormise teatriloolase tee algas õpingutega Moskvas, GITIS-es⁹ teatriteadust tudeerides, mis oli asjaosalise enda hinnangul ja ka kõrvaltvaataja pilgule toona parim valik, sest Eestis midagi seesugust õppida ei olnud tol ajal võimalik. Teatriinstituut¹⁰ oli äsja suletud. Ja kuigi õpingute algusaeg langes kokku stalinismi hiilgeajaga, oli instituudis säilinud siiski teatud endisaegne atmosfäär, seal tegutsemas õppejõud, kes osalt juba ka põlu alla sattunud ja muudest ametitest tõrjutud. Moskvas õppis ka tema tulevane abikaasa, kes kõstri pojana oli Eestis kahtlaseks osutunud ja Tallinna konservatooriumist Moskvasse üle tulnud.

Lea Tormis on oma töös keskendunud eeskätt eesti teatri ajaloole, pidades oma rolli kriitikuna kõrvalisemaks. Temalt on ilmunud põhjalikud akadeemilised käsitlused „Eesti balletist“ (1967), „Eesti teater 1920–1940: sõnalavastus“ (1978) ja teatriajaloo vihikute sarjas „Teatrisuhted üle idapiiri: Eesti teatri sidemetest nõukogude teatriga 1920–1940“ (1973) ning hulgaliselt lühemaid käsitlusi, eessõnu teatriraaamatutele jne. Sisuliselt uurisid nad koos Karin Kasega TA Ajaloo Instituudi kultuuriajaloo sektoris töötamise ajal läbi ja kirjutasid raamatuteks kogu eesti teatri ajaloo¹¹. See on töö, millega tavaliselt on hõivatud suured uurimisrühmad. Uuel ajal on ilmunud Tormise mahukas artiklikogumik „Teatrimälu“ (2006) Ilmamaa kirjastuse „Eesti mõtteloo“ sarjas, samuti on ta tegev olnud akadeemilise teatriloo järgmise köite „Eesti sõnateater 1965–1985“ (2015) juures. Ta on koostanud, kommenteerinud ja põhjalike eessõnadega varustanud paljud teatriajaloo-alased raamatud: Ants Lauteri mälestuste- ja artikliraamat „Käidud teedelt“ (1982) koos K. Kase ja H. Einasega, „Inimene ja jumal“ 1962: dokumendikogumik“ Panso Tammsaare-lavastuse kohta (1988), „Voldemar Panso“ (1990) koos M. Karusooga, Natalja Krõmova „Kas te armastate teatrit?“ (2010) jm. Tema sulest on ilmunud ka hulgaliselt artikleid almanahhides „Teatrimärkimik“ ja „Teatrielu“, ajakirjas Teater. Muusika. Kino jm.

Lea Rummo aastal 1940. Äsja olid alanud tema tantsuõpingud Gerd Neggo tantsustuudio lasterühmas.

Foto: V. Kõdar. EKM EKLA, fk. A-110: 143

Lea Tormis Moskva-õpingute aegu, u. 1956. a. EKM EKLA, fk. A-110: 145

⁷ L. Tormis, Teatrimälu, lk. 14.

⁸ Samas, lk. 16.

⁹ 1878 asutatud teatrikõrgkool Moskvas, mis aja jooksul on kandnud eri nimesid, kuid nimi GITIS oli akronüüm tolleaegsest nimetusest Государственный институт театрального искусства, mis lisaks kandis sel ajal veel Lunatšarski nime. Tormise õpingute ajal tegutses ka GITIS-e eesti stuudio (1948–1953), kus koolitati näitlejaid. Samas õppeasutuses läbis Tormis ka aspirantuuri (kaugõppes, kuna peres oli sel ajal ka väike poeg) ja kaitses 1963. aastal väitekirja „Эстонский советский балетный театр“.

¹⁰ Eesti NSV Riiklik Teatriinstituut (ERTI) tegutses aastail 1946–1950.

¹¹ Karin Kase (1919–1998) sulest ilmusid eesti teatri algusaega käsitlev „Teatritegijad – alustajad: eesti teatrilugu ∞ – 1917“, Tallinn: Eesti Raamat, 1970 ja akadeemiline teatrilugu „Eesti nõukogude teater 1940–1965: sõnalavastus“, Eesti Raamat, Tallinn, 1987 jpm.

Lea Tormis. Kalju Suure foto.
EKM EKLA, fk. A-89: 775

Voldemar Panso Kirjandusmuuseumis
1960. aastal. Rein Hanseni foto.
EKM EKLA, fk. B-37: 2968

Publitseeritav kirjavahetus on üks väike lõiguke sellest suurest tööst, mida tehti Voldemar Panso päevaraamatute avaldamisel. Raamatu koostajaks oli Merle Karusoo, kuid väga oluline roll oli siin ka Lea Tormisel, kes andis nõu paljudes teatriajaloo küsimustes, kuid lisaks sellele suunas mõtteid ajastu laiemale tõlgendamisele, soovitas teemakohtast kirjandust ja jagas juhtnõore-soovitusi raamatu üldise struktuuri osas – nagu ilmneb ka avaldatavatest kirjadest.

Samas pakis, s.t. temaatiliselt seotud on üleantud materjalide hulgas ka suur hulk Tormise pikemaid kommentaare-selgitusi teatriloos oluliste isikute kohta, kellest päevaraamatus juttu, kirjavahetus raamatu toimetaja Ene Paaveriga, mis Karusooaga peetud kirjavahetusele vahetult järgneb, oluliste kohtade väljakirjutused päevikutest ning tema enda mõtted, mis tal neid lugedes tekkisid – osalt koostajale, osalt eessõna jaoks, osalt tulevaste uurimuste tarvis ja osalt ehk ka lihtsalt teatriloolase sügavast huvist oma valdkonna vastu.

Avaldamiseks valitud kirjavahetus on tähenduslik mitmeski mõttes. Ühelt poolt on see huvipakkuv sissevaade teatriloolaste (aga ka teiste humanitaaride, kes kunagi raamatuid koostanud-kommenteerinud-toimetanud) tööde-tegemiste köögipoolele. Siin kajastub üks murdosake sellest suurest ja mahukast igapäevasest tööst, mida tuleb teha, et materjali kild killu haaval kokku koguda, tõlgendada, täpsustada jne., et selle viljad lõpuks raamatuna lugeja lauale jõuaksid. Lea Tormisel on selle konkreetse raamatu sünniloo juures olnud üsna tagasihoidlikult kõlav konsultandi roll, ometi võib aimata, et tema töö tegelik maht oli märksa suurem, kui nõuandja tiitel eeldanuks.

Teisalt on oluline, et siin on teemaks eesti teatri ühe suurkuju Voldemar Panso pärand ja sellest ühe osa – päevaraamatute – trükiks ettevalmistamine ehk raamatuks vormimine. Ja tähtsusetu pole seegi, et selles kirjavahetuses on olemas mõlema osapoole kirjad. Ning *last but not least*: see kirjavahetus võiks olla eeskujuks neile, kes kahtlevad, kas digiajastul on üldse veel võimalik käsikirju-kirjavahetusi arhiivi jaoks talletada. See kirjavahetus nimelt ongi olnud suure osas elektroonne, kuid tänu Tormise arhiiviteadlikkusele on kirjad meiliboksist kohe saamise-saatmise järel välja printitud ning seetõttu säilinud ja nüüdseks arhiivi jõudnud.

Kirjavahetus on eristuv ka selle poolest, et see toimub väga intensiivselt suhteliselt lühikese aja jooksul: kiri ja vastuskiri võivad kanda lausa sama kuupäeva – taas tänu

sellele, et tegemist on elektroonsete kirjadega. On põnev mõelda, et tulevikus võiksim kultuuriloolise arhiivi salvestada nt. kellegi ühe-päeva-kirjavahetuse – täiesti reaalne ju, kui toimub intensiivne dialoog ja päevas mitmeid kirju vahetatakse. Selleks peaksid need e-kirjad mõistagi arhiivi jõudma! Olgu see siis ka väikeseks üleskutseks neile, kes sead kirjatükki lugema juhtuvad.

Digiarhiveerimise teemadel on üsna palju aru peetud, on olemas küll lahendused praeguste paberandjate materjalide digiteerimiseks ja uurijaile Interneti kaudu kättesaadavaks tegemiseks, kuid head lahendust meilitsi toimuva kirjavahetuse arhiveerimiseks pole seni leitud. Võib ju unistada suurest „pilveteenusest“, kuhu kõik kultuuriloo olulised isikud järjepidevalt oma e-kirjade koopiaid salvestavad, pidevast ja järjekindlast oluliste kirjade salvestamisest mälu-pulkadele jm. andmekandjatele jne., kuid paraku on see asjaosaliste jaoks liiga ajamahukas ja ebamugav, lisaks ka üha muutuvate tehnoloogiliste lahenduste tõttu ebakindel. Ning mis peamine: selleks ei saa ju

kedagi sundida! Seega on Lea Tormis valinud hetkel parima lahenduse ja tänu sellele on mitmed tema uuemad e-kirjavahetused ka arhiivi talletatud.

Siinne kirjavahetus on vägagi värske, kõigest kümne aasta tagune. Seegi on üks aspekte, millele tahaks arhiive kogudes tähelepanu juhtida: ajalugu toimub siin ja praegu ja selle talletamisega pole põhjust viivitada.

Kirjavahetuse teise osapoole Merle Karusoo teatritee algas õpingutega lavakunstikateedri VII lennus, kuhu ta astus juba suhteliselt küpse inimesena, olles eelnevalt õppinud Tartu ülikoolis eesti filoloogiat ja töötanud TRÜ sotsioloogialaboris. Seitsmes lend, mida sageli on nimetatud ka legendaarseks, kuna selle lõpetas tõesti palju hiljem väga tuntuks saanud näitlejaid-lavastajaid (Jüri Krjukov, Urmas Kibuspuu, Ago-Endrik Kerge, Sulev Luik, Priit Pedajas, Lembit Peterson, Anne Paluver jt.), jäi Panso juhendatutest viimaseks. See kursus oli ühtlasi lavastajasuunitlusega. Nii ei ole Merle Karusoo (erinevalt mõnest teisest lavastajast kursusekaaslasest) olnud kunagi tegevnäitleja, tema kutsumuseks on olnud lavastajatöö. Lühemat aega on ta proovinud ka teatrijuhi (1998–1999 Draamateatris) ja pedagoogi (EMTA lavakunstkoolis ja Viljandi Kultuuriakadeemias) ametit, kuid leidnud oma tee eeskätt autentsel materjalil põhinevate lavastuste loomises – mälu teatris või sotsioloogilises teatris, kuidas keegi nimetab. Paistes juba õpingute ajal silma tugevusega kirjasõna ja teatri teoreetilise poole alal ning avaldades pärast kooli lõppu raamatu „Mida on õpetanud Voldemar Panso“¹², on teda peetud Panso tulevaseks biograafiks. Kahjuks sai Panso arhiivi sulgemine lese poolt saatuslikuks, nagu mainitakse korduvalt ka siinses kirjavahetuses. Õnneks on siiski tänu Karusoole trükkivalgust näinud arhiivis leiduvad Panso päevikud kahes mahukas köites. Tahaks väga loota, et kunagi lisandub ka teisi publikatsioone Panso rikkalikust käsikirjalisest pärandist.

Panso päevikute lugu on olnud väga keeruline. Avaldatud on Panso päevaraamatud aastaist 1931–1956, kuid edasiste päevaraamatute osas pole ikka veel selgust. Karusoo kirjutab väljaande saatesõnas lakooniliselt: „Kaks teadaolevalt viimast ja klade pealkirjaga „Mälestused ja mälestuste mälestused“ on muuseumi andmetel pärijale tagasi antud ja nende asukohta meie ei tea. Puuduvad aastad 1956–1976.“¹³ Kuna tegemist oli deposiidiga, oli pärijail see õigus. Kahjuks on sel kombel kaotsi läinud (loodame, et mitte lõplikult?) eesti teatriloo jaoks hindamatu allikmaterjal.¹⁴

Et käsikirjad arhiivi jõuaksid ja uurijad neid ajaloo kirjutamisel kasutada saaksid, nõuab tihtipeale mitme õnneliku asjaolu kokkulangemist. Tormise kolleegi Karin Kase käsikirjaline pärand hävis, jõudmata arhiivi, Panso arhiiviga seonduv on tekitanud tõrkeid uurimistöös – need ei ole sugugi haruldased näited. Õnneks on Lea Tormise arhiivil parem saatus ja kindlasti aitab sinna koondatud materjal tulevikus paljusid teatriuurijaid. Arhiivi omanikult endalt, kes 17. detsembril sai 85-seks, aga ootaks veel üht raamatut – „Subjektiivset teatriajalugu“, millest ta oma plaanides nii põnevalt kirjutanud on.

Merle Karusoo 7. märtsil 1992. Foto: Kalju Suur. EKM EKLA, fk. B-89: 334

¹² Eesti NSV Haridusministeerium, Tallinn, 1980.

¹³ M. Karusoo. Panso päevaraamatuid teele saates. – Voldemar Panso päevaraamat 1931–1946, I köide, Eesti Draamateater, Tallinn, 2007, lk. 6.

¹⁴ Panso personaalarhiivi ebamäärasest seisundist on teadaolevalt kasutanud ka mõni teine. Panso lese hea tuttava ja arhiivi omaaegse (1963–1967) juhataja Leenu Siimiskeriga neist asjust rääkides selgus, et ta on arhiivist võtnud tagasi oma kirjavahetuse Pansoga. Kuna Siimisker oli üks võtmefigureid Jaan Sauli ja Kaarel Irdi 1964. aasta konfliktisituatsioonis, mis omakorda sai üheks oluliseks ajendiks hilisemas Irdi-Panso vastasseisus, tundis siinkirjutaja materjali vastu huvi eeskätt Irdi elu ja töö uurimisel. Tol korral väitis Siimisker, et need kirjad on tema valduses. Paraku lahkus ta meie hulgast 2012. aastal ja tema arhiivi riismed leidis tähelepanelik naaber hiljem prügikonteinerist, kust sealt veel päästetav ka EKLA-sse toimetati. Kirjavahetust Pansoga kahjuks selle hulgas ei olnud.